

Kapgan Kağan İle İnel Kağan'ın Ad Sanları Yahut Çince Mo-Chou ~ Mo-Ço Ve Fu-Kü ~ Fu-Chü ~ Fu-Kiu Ses Çevrimlerinin Çözümü

The Names Of Kapgan Khan And Inel Khan Or The Solution Of Chinese Mo-Chou ~ Mo-Cho And Fu-Ku ~ Fu-Chu ~ Fu-Kiu Sound Translations

Yusuf GEDİKLİ*

* Dr.

Orcid Id: 0000-0002-6681-5750

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul-Türkiye

E-posta / E-mail:
dryusufgedikli@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
27 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
25 Aralık 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Yusuf Gedikli, "Kapgan Kağan İle İnel Kağan'ın Ad Sanları Yahut Çince Mo-Chou ~ Mo-Ço Ve Fu-Kü ~ Fu-Chü ~ Fu-Kiu Ses Çevrimlerinin Çözümü", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 233-258.

doi: 10.55773/tda.1271960

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Makalede altı mesele incelenmiştir: İlk olarak Kapgan Kağan'ın Çince sanı olan Mo-chou'nun Mo ögesinin Türkçesinin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Bunun beg, bug, böke, böğü olabileceği düşünülmüş, doğrusunun Türkçe *bög olduğu ortaya konmuştur. Gerekece olarak Türkçe tek heceli sözün Çinceye de tek heceyle çevrilmesi, Tibetlilerin bug kaydı vb. kanıtlar gösterilmiştir.

İkinci olarak Tunyukuk yazıtında geçen Bög ~ Bögü Kağan'ın kim olduğu incelenmiş, bu sanı taşıyan kişinin Kapgan Kağan'ı gösterdiği belirtilmiştir. Konu ayrıntılı incelenmiş, ikna edici biçimde açıklanmıştır.

Üçüncü olarak Kapgan ile Mo-chou = *Bög Çor'un aynı kişi olduğu ortaya konmuştur

Dördüncü olarak Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ın Çince ses çevrimi olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nun Türkçe karşılığının *Bögü olduğu gösterilmiştir.

Beşinci olarak Kapgan Kağan'ın oğlu ile kardeşinin aynı olan sanları (To-hsi Kağan ve To-hsi-fu) üzerinde çalışılmış, her ikisinin batı şadı olduğu için aynı sanları kullandıkları bildirilmiştir.

Altıncı olarak Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü ile Çin kaynaklarındaki Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nun Türkçesi olan Bögü'nün benzeşmesi üzerinde durulmuş, benzeşmenin karışıklığa neden olduğu belirtilmiştir.

Böylece hepsi doğrudan doğruya Kapgan Kağan'la ilgili olan altı sorunsal açıklığa kavuşturulmuştur.

Ayrıca Dede Korkut'taki Kapak Han, 673'te Buhara melikesi olan Kabaç Hatun, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula, Avarlardaki Boo-kolabra unvanlarıyla Hunlardaki Fu-chü-lei, Juan Juanlardaki Mu-ku-lü, Göktürk kağanı Mukan'ın unvanı olan Mu-yü, Uygur kağanı İ-ti-chen'in unvanı olan Mo-yü, Kapgan'ın kardeşi To-hsi-fu ve Mu-chü (Bilge Kağan) üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kapgan, Mo-ch'ou, İnel Kağan, Bögü

Abstract

In the article, six problematic issues have been examined. Firstly, the Turkic meaning of *Mo*, the element of *Mo-chou*, which is the Chinese title of *Kapgan Khan*, has been discussed.

It has been thought that this could be *beg*, *bug*, *boke*, *bogu*, and it has been revealed that the correct one is Turkic **Bog*. Evidences such as the translation of the Turkic monosyllabic word into Chinese with a single syllable and the *bug* record of the Tibetans have been cited as justifications.

Secondly, the identity of *Bog* ~ *Bogu Khan* mentioned in the *Tunyukuk* inscription has been examined, and it has been stated that the person with this name pointed to *Kapgan Khan*. The subject has been analyzed in detail and explained convincingly.

Thirdly, it has been shown that *Kapgan* and *Mo-chou* = **Bog Chor* are the same person.

Fourthly, it has been shown that the Turkic equivalent of *Fu-ku* ~ *Fu-chu* ~ *Fu-kiu*, the Chinese sound translation of *Kapgan's* son *Inel Khan*, is **Bogu*.

Fifthly, the same titles (*To-hsi Khan* and *To-hsi-fu*) of *Kapgan Khan's* son and his brother were studied, and it was reported that they both used the same titles because they were western shads.

Sixthly, the assimilation between *Bog* ~ *Bogu* in *Tunyukuk* and *Bogu*, the Turkic form of *Fu-ku* ~ *Fu-chu* ~ *Fu-kiu* in Chinese sources, has been emphasized, and it has been stated that the assimilation caused confusion.

Thus, six problematic issues, all of which are directly related to *Kapgan Khan*, have been clarified.

Kapgan Khan's four sons and one daughter will be mentioned in another article.

In addition, the titles of *Kapak Khan* in *Dede Korkut*, *Kabac Hatun*, the queen of *Bukhara* in 673, *Kabuksın Yula* in the *Pechenegs*, *Boo-kolabra* in the *Avars*, *Fu-chü-lei* in the *Huns*, *Mu-ku-lu* in the *Juan Juans*, *Mu-yu*, the title of *Gokturk Khan Mukan*, *Mo-yu*, the title of the *Uyghur Khan I-ti-chen*, *To-hsi-fu*, *Kapgan's* brother, and *Mu-chu* have also been discussed.

Keywords: *Kapgan*, *Mo-ch'ou*, *Inel Khan*, *Bogu*, *Fu-chu*.

Giriş

Daha önceki bir yazımızda *Kapgan*, *Bögü*, *Mo-ch'o* ad sanlarıyla ilgili beş soru sormuş, bunlardan üçünü cevaplamış, ikisini cevaplamayı sonraya bırakmıştık.¹ Cevapladığımız üç soru şunlardı:

1. *Kapgan*'ın imlası nasıldır?
2. *Kapgan* ad mıdır, unvan mıdır, lakap mıdır?
3. *Kapgan*'ın köken ve anlamı nedir?

Bu sorulara özetle şu cevapları vermiştik:

1. Doğru imla *Kapgan*'dır; *Kapağan* imlası yanlıştır.
2. *Kapgan* ad veya lakap değildir. Kağanın tahta çıkarken aldığı unvandır. *Tunyukuk*, 51. satırda "(Onu ben) *Kapgan Kağan* (olarak) tahta oturttum" der.²

¹ Yusuf Gedikli, "Türkçenin *ga+ ocağından türeyen unvanların köken ve anlamları (*Kapgan*, *ka-baç*, *kadır*, *katun* (>> *hatun*, *kadın*), **kagadun*, *kagan* (>> *hakan*), *kagıtlaş*, *kagılhan*, *kagılğay*)," *Türk Dünyası Araştırmaları* 113, no. 222, (Mayıs- Haziran 2016): 153-190

² Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, (Ankara: Simurg Yayınları, 1994), 20.

3. Kapgan Türkçe bir sözcük olup “yüksek bir unvan”ı karşılamaktadır. Doğrudan doğruya unvandır. Fiilden gelen bir sözcük değildir. *-gan* (< *-gang < *-gag), unvan adları yapan *gab+ kökünün ekidir. Bazı yerlerde yazıldığı gibi *fatih* anlamında değildir.³ *Fatih* anlamını 1961’de ilk ortaya atan René Giraud’dur.⁴

Şimdi cevaplamağını sonraya bıraktığımız iki soruyla birlikte dört yeni sorunun daha cevabını vermek istiyoruz. Yani toplam altı soruyu cevaplamayı, altı sorunsalı daha çözmeyi amaçlıyoruz. Böylece daha önce cevapladığımız üç soruyla birlikte toplam dokuz soruyu cevaplamış olacağız. Aşağıda cevaplayacağımız altı soru şöyledir:

1. Mo-chou’nun *Mo* ögesinin Türkçe karşılığı nedir?

2. Tunyukuk yazıtında geçen *Bög* ~ *Bögü* Kağan, Kapgan Kağan mıdır yoksa oğlu İnel Kağan mıdır?

3. Kapgan, Mo-ch’o ve Tunyukuk yazıtındaki *Bög* ~ *Bögü* aynı şahsı işaret eden üç kelime midir?

4. Kapgan’ın oğlu İnel Kağan’ın Çin kaynaklarında geçen diğer ad sanı olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu’nun Türkçe karşılığı nedir?

5. Kapgan Kağan’ın oğlu To-hsi Kağan ile Kapgan Kağan’ın kardeşi To-hsi-fu’nun unvanları neden aynıdır?

6. Tunyukuk yazıtındaki *Bög* ~ *Bögü* ile İnel Kağan’ın oğlunun Çin kaynaklarındaki adı arasında bir ilgi var mıdır?

Bunları cevaplamadan önce Kapgan Kağan hakkında kısa bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1. Kapgan Kağan

Göktürk kağanlarının en meşhurlarından biri olan Kapgan Kağan, 665’te doğmuş, 691’de kağan olmuştur.⁵ Kağan oluşu için 692 tarihi de verilir.⁶ 22 Temmuz 716’da ölmüştür.

691 - 716 arasında tam 25 yıl hüküm sürmüş, Çin’i ve etrafındaki tüm boyları yenmiş, yıldırılmış, vergiye bağlamış, onlara egemen olmuş, bütün Doğu Asya’da meşhur olmuştur. Öyle ki Tibetliler kağanın ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra bile Göktürk devletini *Bug* - çhor devleti olarak anmışlardır.⁷

Kapgan’ın adı sanı Göktürk devletinin kuruluşu esnasında geçer. Çin kaynağı *T’ien-T’ung*, Kutlug (İlteriş) Kağan’ın 681’de Göktürk devletini kur-

³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 19.

⁴ René Giraud, *L’Inscription de Bañ-Tsokto*, [Edition Critique, Paris 1961], 149’dan aktaran Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Ünvan ve Terimler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 29.

⁵ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 77.

⁶ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 19.

⁷ Semih Tezcan, “VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine,” *Bilimsel Bildiriler Kitabı* içinde, (Ankara: TDK Yayınları, 1975), 306-309.

duğu zaman kardeşi *Mo-ch'o*'yu şad olarak tayin ettiğini yazar.⁸ Aynı şeyi *Wen-hsien Tung-kao* da yazar.⁹ Demek ki 681'de Göktürk devleti kurulduğundan Kapgan, *Mo-ch'o* unvanını almıştır.

1.1. Dede Korkut'taki Kapak Kan, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula

Dede Korkut'un 8. boyunda (Basat - Tepegöz boyu) geçen *Kapak Kan* "Kapak Han"dır. Her iki öge sandır. Kapak sanı Kapkan'la kökteştir. Sadece ekleri farklıdır.

673'te kayıtlanan Buhara melikesi *Kabaç Hatun*'ün Kabaç elemanı Kapgan ve Kapak'la kökteştir.

Peçeneklerin önde gelen üç kabilesinden biri olan Chabouxiyla = Kabukşın Yula'nın¹⁰ ilk unsuru da Kapgan, Kapak, Kabaç sanlarıyla kökteş olabilir. O takdirde *kabukşın* da "yüksek bir san"dır. *Yula* da "yüksek bir san"dır.

1.2. Soru: Kapgan'ın unvanları olan Mo-chou'nun Mo ögesinin Türkçe karşılığı nedir?

Cevabımızı vermeden önce Mo'nun Türkçesi hakkında ortaya atılan görüşleri kısaca gözden geçirelim:

1. P. Pelliot 1926'da Göktürklerin ünlü kağanı Kapgan'ın Çin kaynaklarındaki karşılığı olan *Mo-ch'o*'nun ***Beg** Çor olduğunu ileri sürer.¹¹

2-3. O. Pritsak, H. Ecsedy de *Mo-ch'o*'nun ***Bäg** Çor olduğu fikrindedirler.¹²

4. G. Clauson, Tunyukuk yazıtında geçen Kapgan, Böğö ile *Mo-ch'o*'nun aynı kişi olduğunu, Kapgan'ın şahıs adı, **Bөгö: Çor**'un tahta çıkmadan önceki unvanı, *Mo-ch'o*'nun bunun Çin kaynaklarındaki ses çevrimi, Türk *Bөгö: Kağan*'ın kağanlık unvanı olduğunu söyler.¹³

5. O. F. Sertkaya, **Bөгö** Çor öbeğinin Kapgan'ın kağan olmadan önceki unvanı olduğunu, *Bөгö* Çor'un Çincesinin *Mo-ço* olduğunu (çor kağandan düşük bir unvandır), Kapgan'ın Clauson'un söylediği gibi kağanın adı olmadığını, Çin'e yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvan olduğunu bildirir.¹⁴

⁸ Taşağıl, *Göktürkler III*, 63.

⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 83.

¹⁰ Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, İngilizceden çev. İlhan Aslan, (İstanbul: Post y., 2020), 103.

¹¹ Alessio Bombaci, "Prens Hsien - li Bilge'nin Kocaları", çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, c. (1973): 52-58. / İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İA, 12 (2), 173.

¹² İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 225.

¹³ Sir Gerard Clauson, "Toñyukuk abidesi hakkında bazı notlar." *Türkiyat Mecmuası* 18, (1976): 141-148'den aktaran Osman F. Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler," 214.

¹⁴ Osman Fikri Sertkaya, *Tonyukuk kitabesinin ikinci*, 214. / Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", *TDAYB*, (1986): 60.

6. P. B. Golden, Çince Mo-Ch'o'nun Türkçesinin **Böğö** Çor, Tibetçesinin **Bugcor** olduğunu yazar.¹⁵

7. S. Divitçioğlu, unvanın Çince ses çevrimini Mo-chou ~ Mo-tsch'o (ikincisi Fransızca imladır) yazar¹⁶; bunların karşılığını Türkçe **Bug** Çor¹⁷ veya **Buğ** Çor unvan öbeği olarak verir.¹⁸

8. A. Taşağıl, Mo-c'ho'yu "**Beg Çor**" olarak kabul eder.¹⁹

9. Mo-ch'o, *Mo-yen-ch'o*'nun "başka bir yazılış şeklidir" savı da seslendirilmiştir.²⁰ Bu görüş yanlıştır. Gerçi Çinliler zaman zaman kısaltmaya giderler. Örneğin aşağıda görüleceği gibi üzerinde durduğumuz *Mo*, *Mo-kü*, *A-che-na* (*A-na* olarak kısaltılmıştır) yazımlarında böyledir. Fakat burada Mo'nun *Mo-yen-ch'o*'nun "başka bir yazılış şekli" olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

10. İsenbike Togan ve arkadaşları Mo-ch'o san öbeğini Bügü Çor olarak kabul etmişlerdir.²¹ Bu biçim doğruya yakındır.

11. Görüldüğü üzere Mo-ch'ou'nun Beg Çor mu, Bug Çor mu, Böğ(ü) Çor mu olduğu hususunda fikir birliği yoktur. Dolayısıyla biz de gerçeği araştırmayı lüzumlu buluyoruz. Bizim görüşümüz Clauson ve Sertkaya'nın görüşlerine yakındır. Farkımız sorunları çözmemizde, *niçin*, *nasıl* sorularının yanıtlarını vermemizdedir.

1.2.1. *Mo* hakkında fikir jimnastiklerimiz : *Mo*'nun Türkçe karşılığı *beg* sanı olabilir mi?

İlk olarak "*Mo*'nun *beg* olabileceğini" düşündük. Fakat muhtemel görmedik. Çünkü *beg* sözünün Çince ses çevrimi *be-, *bi, *pe-, *pi, *me-, *mi biçimlerinden biri olmalıydı. Yani ünlü yuvarlak değil, düz olmalıydı. Yahut da ilk hece *f* ile başlamalıydı. Dolayısıyla bu düşüncemiz bizi tatmin etmedi. Vazgeçtik.

1.2.2. *Mo*'nun Türkçe karşılığı **bug* sanı olabilir mi?

İkinci olarak Çinceye *Mo* olarak aktarılan unsurun Türkçe **bug* sanı olabileceğini düşündük. Bunun en önemli dayanağı olarak Tibetçe '**Bug**-çhor verisini gördük. '*Bug*-çhor unvan öbeği Tibetçe bir el yazmasında geçer. El yazması 8. yüzyılın ortalarında bir Uygur kağanına sunulan raporun Ti-

¹⁵ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, (Ankara: Karam Yayınları, 2002), 111.

¹⁶ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 3. bs., (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 46, 47, 161.

¹⁷ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu* 46, 47, 165, 166.

¹⁸ Sencer Divitçioğlu, *Orta - Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*, 1. bs., (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 39-41.

¹⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 12, 26.

²⁰ Özkan İzgi, "Uygur kaganlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi," *Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), no. 13, (1985): 250.

²¹ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 226.

betçe çevirisini içerir.²² Bu el yazması bilim acununda 1283 nolu Tibetçe el yazması olarak tanınır.

Tibetçe çeviride ‘*Bug*-çhor gerçekten de üzerinde durduğumuz Kapgan Kağan’ı anlatır. Bu adlandırma Kapgan Kağan’ın şöhretinin, ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra bile devam ettiğini gösterir.

Fakat *Mo*’nun **bug* olduğu düşüncemizden de vazgeçtik. Çünkü Türkçe kaynakta, yani Tunyukuk yazıtında *Bög* ~ *Bögü* geçer; *Bug* değil.

1.2.3. *Mo*’nun Türkçe karşılığı *böke* olabilir mi?

Üçüncü olarak “*Mo*- Türkçe **böke** sözünün Çince ses çevrimi olabilir” diye fikrettik. *Böke* sözü, Kül İç Çor yazıtının 17. satırında geçer; “kahraman, cesur” olarak açıklanır.²³ Talat Tekin *böke* “yiğit savaşçı” der.²⁴

1.2.3.1. Kaşgarlı’da *büke*, *böke*

Kaşgarlı’da **büke** ve **yeti başlıg yil büke** şöyle açıklanır:

“*Büke*: ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: yeti başlıg yil büke = yedi başlı ejderha? Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve *Büke* Budraç denir.”²⁵

Kaşgarlı’nın başka bir yayınında **böke** ve **yetti başlıg yel böke** şöyle açıklanır:

“*Böke*. Ejderha, büyük yılan. Şu atasözünde de geçer, yetti başlıg yel böke: Yedi başlı ejderha. Bu sözcük savaşçılara verilen bir ad olarak kullanılır, örneğin Yabāqu şeflerinden birinin adı **böke** budraç’tır.”²⁶

Kaşgarlı’nın *yil büke* veya *yel böke* yazımı doğru değildir. Çünkü bu durumda *yil* ~ *yel* sözünün anlamı verilememekte, açıkta kalmaktadır. Doğru yazım **yelb-ek-e* olacaktır. **Yelbeke** ‘ejderha, yılan’dır. Şu veriler fikrimizi doğrular: Altay Türkçesinde **ceti baştu Celbegen** “yedi başlı Celbegen”²⁷, Teleütçede **d’elbegen** ‘1. ejderha 2. cadı’dır.²⁸ Demek ki *büke* ~ *böke* ile **yelbeke* sözünün *-beke* unsuru arasında bulaşma meydana gelmiştir. *Yelbeke* ‘ejderha, büyük yılan’, *büke* ~ *böke* ‘güreşçi, pehlivan’dır. Türkçede “ejderha, büyük yılan” anlamında *büke* ~ *böke* kelimesi yoktur. Bu anlamdaki kelime *yelbekedir*; *yel büke* veya *yel böke* değil. Dolayısıyla *Böke* Budraç’taki *Böke* de ‘ejderha, büyük yılan’ değildir. “Güreşçi, pehlivan; kahraman’dır.

²² Tezcan, “VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine,” 306-309.

²³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 3. bs., (Ankara: TDK Yayınları, 1994), 138, 789.

²⁴ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2000), 241.

²⁵ *Divanü Lügat-it-Türk* Çeviri, c. III, çev. Besim Atalay, 8. bs., (Ankara: TDK, 2021): 227.

²⁶ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yay. çev.ler Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, 2. bs., (İstanbul: Kocabacı Yayınları, 2007), 201.

²⁷ N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali ve Muvaffak Duranlı, (Ankara: TDK Yayınları, 1999), 37.

²⁸ L. T. Ryumina, N. A. Kuçığaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çev. Şükrü Haluk Akalın ve Çaştetin Turgunbayev, (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 26.

Peki Kaşgarlı yahut müstensih neden bu anlamı vermiştir? Çünkü “güreşçi, pehlivan; kahraman”, başka deyişle *güçlü kimseler* ejderhaya benzetilir. Bugün bile bir dalda usta, bilgili olanlara *ejderha* denir. Azerbaycan Türkçesinde əjdaha Farsça ‘1. ağzından od püskürən, insan və heyvanları udan, ganadlı nəhəng [timsah] ya ilan şəklində təsəvvür olunan mövhum bir heyvan. *Yeddibaşlı* əjdaha (nağıllarda) 2. *məcəzən çoh* güvvətli, iri, heybətli, gərhməg bilməyən adam haqqında; pəhləvan’dır.²⁹ Krş. Dede Korkut’taki *ademiler evreni* ile. Türkçe *evren* “ejderha”dır. Ahi Evran’ın adı bu manadadır. *Evrən*’in doğrusu *Evren*’dir. Denizli ilimizdeki *Evrən dağı* da Evren dağıdır ve adı “büyük yılan, ejderha” efsanesiyle ilgilidir. *Evrən* biçimi Arapçada *r* sesinin kalın okunmasından ortaya çıkmıştır. Krş. Arapça *rasul* vb. ile.

NOT: Sözcük bütün *Divanü Lügati’t – Türk* çevirilerinde yanlış yazılmıştır. Örnek vermeye gerek duymuyoruz.

1.2.3.2. Bazı Türkçelerde *böke*

Çağatayca biçimi **bökedir**.³⁰ Şeyh Süleyman’da **böke** ~ **büke** “güreşçi, pehlivân, küştî-gir [güreşçi, pehlivan]”dır.³¹ Adana, Hatay, Maraş, Gaziantep, Urfa’da **böke II**, Kilis’te **büke III** “güçlü, elebaşı, pehlivan yapılı”dır.³² Görüldüğü gibi Anadolu ağızlarında da “ejderha, yılan” anlamı yoktur.

Yakutça **bögö**, **bögöh** “1. pek dayanıklı, sarsılmaz, muhkem (güreşte), pehlivan”, **bögös**, **bögös** “1. pehlivan, muharip, savaşçı”dır.³³ “Muharip, savaşçı” anlam genişlemesidir. *Bökenin* anlamını genişletirsek “güreşçi, pehlivan; kahraman; kuvvetli, sağlam, dayanıklı; çetin; gürbüz” anlamlarını elde ederiz. Asıl (çekirdek) anlamı “güreşçi, pehlivan”dır. Diğer anlamlar bundan gelişmiştir.

Gerçek ünlüsü -ö-’dür.³⁴ Osman Nedim Tuna sözü Moğolca³⁵, Clauson Türkçe sayar.³⁶ Tuna’nın savı yanlıştır. Sözcük Türkçedir (Tuna, kararını sözcüğün Moğolcanın en eski metinlerinden başlayarak bütün lehçe ve şivelerinde bulunduğuna, Türk dilinde Çağataycadan önce görülmediğine, yalnız bazı Sibiryâ Türk şivelerinde, Kırgızcada ve Anadolu ağızlarında tespitlendiğine dayandırır. *Böke*, Kül İç Çor yazıtında geçtiğine göre Türkçedir. Biz Moğolcanın 1207’den önce Türkçe üzerinde etkili olmadığı inancındayız).

²⁹ *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, (Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərğ - Gərb [yayınevi], Bakü: 2006), 2: 76.

³⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: 1972), 324b.

³¹ Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1880 - 81], 83b.

³² *Derleme Sözlüğü*, 2:767.

³³ Edouard Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, (İstanbul: TDK Yayınları, 1945) 1: 123-124. / Yuriy Vasiliev (Cargstay), *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*, (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 53.

³⁴ Yusuf Gedikli, “Göktürkçe ve Eski Uygurcada ünlüleri tartışılan sözcükler,” *Türk Dünyası Tarihi ve Kültür Dergisi*, Sayı: 422, (2022): 52-57.

³⁵ Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler,” *Türkiyat Mecmuası*, 1973-1975, c. XVIII, İstanbul, (1976): 286.

³⁶ Sir Gerard Clauson, “Eski Türkçe üzerine üç not,” *TDAYB*, (1966): 33.

1.2.4. *Mo*'nun Türkçe karşılığı *bög* müdür?

Konumuza dönersek *Mo*'nun *böke olduğu fikrimizden de caydık. Çünkü sözcük *böke* olsaydı Türkçe kaynakta, yani Tunyukuk yazıtında böyle yazılırdı. Halbuki *Bög* ~ *Bögü* yazılmıştır.

Dördüncü olarak Çinceye *Mo*- olarak aktarılan unsurun, daha önce düşündüğümüz gibi Türkçe *begin* değil, *bugun* değil, *bökenin* de değil, **bögün*'ün de değil (aşağıda), *bögün* karşılığı olduğunu anladık. Dayandığımız en önemli kanıt, Tunyukuk yazıtındaki *Bög* (*Bögü* değil) yazımıdır. Bu san Tunyukuk yazıtında bir kere geçmektedir (34. satırda).³⁷

Yuvarlak ünlülü *bögün* *Mo* şeklinde, yani kalın transkripte edilmesi normaldir. Çünkü Türkçenin ö ve ü ünlüleri yabancı dillere genelde *o* ve *u* ile çevrilir. Sondaki *-g* yazılmamıştır (Çinliler sondaki yumuşak ünsüzleri, yani *b*, *d*, *g*, *l* ünsüzlerini yazmazlar). Çinceye *Mo*- olarak çevrilen *Bög*, Kapgan Kağan'ın Göktürk devleti kurulurken aldığı Türkçe **Bög* Çor unvan öbeğinin ilk unsurudur.

Unvan *Bögü* olsaydı Çinceye *Mo*-kü, *Mo*-chü, *Mo*-kiu veya *F* ile başlayan şekillerde, çift heceyle aktarılırdı. *Mo*'nun kısaltılmış yahut tam olmayan bir yazım olduğu da görüşlerimizden biriydi. Fakat Tunyukuk yazıtındaki tek heceli *Bög* sözcüğü bu görüşümüzü saf dışı bırakmaktadır.

1.2.5. *Mo*, **Bög*'dür

Özetle *Mo*, **Bög*'dür. Bu karara şu sebeplerden varıyoruz.

Birincisi Türkçe yazımdır. Tunyukuk yazıtının 34. satırında *Bög*, 50. satırında *B(ö)gü* yazılmıştır.³⁸ Çince *Mo* ses çevriminde birincisi dikkate alınmıştır. Yani Çince yazıma temel teşkil eden sözcük **Bög*'dür. Nitekim Giraud, kelimenin aslında **bög** ~ **büg** okunması gerektiği, “zeki, kurnaz” manasına geldiğini yazar, *Bögü*'yü yazım hatası sayar.³⁹

Çinliler ikincisi olan *B(ö)gü*'yü dikkate alsalardı Çince transkripsiyon iki heceli olurdu. Nitekim Kapgan'ın oğlu olan *Bögü*'nün ad sanını Çinceye *Fu*-kü ~ *Fu*-chü ~ *Fu*-kiu olarak çevirmişlerdir. 681'den yaklaşık 80 yıl sonra üçüncü Uygur kağanı *İ-ti*-chen'in (759 - 780) *Bögü* unvanını *Mo*-yü olarak çevirmişlerdir. Yani iki heceyle çevirmişlerdir. Çünkü *Bögü* iki hecedir ve bünyesinde iki ünsüz barındırmaktadır.

Şunu özellikle belirtmeliyiz ki *Bög* de, *Bögü* de o çağda kullanımdadır ve ikisi de eş anlamlıdır. Bununla birlikte eğer *Mo*-chou bir unvan öbeği olmasaydı, transkripsiyon yine de **Fu*-kü veya **Mo*-kü şeklinde yazılabilirdi.

İkincisi *Mo* unvanlı birçok kişiyle karşılaşırız:

1. Kapgan'ın oğullarından biri *Mo* T'o-k'in'dir.

³⁷ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15, 20-21.

³⁸ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 20, 44.

³⁹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

2. Kangü'de oturan bir Batı Göktürk prensi de **Mo-ç'o** sanını taşırdı.⁴⁰ (Bu kişinin kardeşinin unvanı **Tu-ho** idi.⁴¹ Tu-ho, Türkçe **tug* = *tuğ* sanıdır. Krş. Tuğsad = Tuğsad ile. Bunlar 7. yüzyılın ikinci veya 8. yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır).

3. A. Bombaci, 718'de Tongra valisi olan P'i-chia Mo ch'o'daki *P'i-chia*'yı "bilge", *ch'o*'yu "çor" olarak açıklar; *Mo* için bir şey yazmaz.⁴² *Mo*, **bög* sanıdır.

4. Chavannes 981 - 84'te Doğu Türkistan Uygurlarına elçi giden Wang-Yen-te'nin takvimle ilgili bir kaydını açıklarken, 719'da Çin Maniliğinin hamisi olan Mou-chö'nün Çin'e geldiğini söyler.⁴³ Bu ad Çince veya başka bir dilden değil de Türkçe bir san ise **Bög Çor*'dur.

5. 787'de Çin'e ticaret heyeti yollayan Uygur kağanı Mo-ch'o Tarkan'ın⁴⁴ Mo-ch'o ögesi **Bög Çor*'dur. Örnekler arttırılabilir.

Üçüncüsü Tibetlilerin Kapgan Kağan'ın ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra Göktürk devletini *Bug-chor* devleti olarak anmalarındır.⁴⁵ Buradaki *Bug-chor*, **Bög Çor*'dan başka bir şey eğildir. Dikkat edersek Tibetçe *Bug* unsuru da tek hecedir.

Böylece *Mo*'nun Türkçesinin *Bög* olduğunu kesinlikle söylüyoruz ve bu sorunsalı sona erdirdiğimize inanıyoruz.

1.3. Türkçede *Bög*, *Bögü*'nün anlamları

Tunyukuk yazıtının 34. satırında *Bög*, 50. satırında B(ö)gü geçer.⁴⁶ İkisinde de kağan unvanıdır. Talat Tekin sözcüğün 34. satırda **Bög** yazıldığını, son ünlü olan ü'nün yazılmasının unutulduğunu, 50. satırda **B(ö)gü** yazıldığını, ilk ünlüsünün yazılmasının unutulduğunu belirtir.⁴⁷ Birincide ünlü yazıldığına, ikincide ilk ünlü yazılması gerektiğine göre kök ünlüsü olan -ö-, uzundur.

Giraud, 34. satırdaki *Bög*, 50. satırdaki *Bögü*'nün **bög** ~ **büg** "zeki, kur-naz"dan başka okunamayacağını ileri sürer.⁴⁸

İşin doğrusu şudur: O çağda hem *bög*, hem *bögü* sözlerinin ikisi de vardır; ikisi de paralel kullanımdadır. Fakat Çince transkripsiyonda *Bög* sözü esas alınmıştır. *Bögü* esas alınsaydı, transkripsiyon iki heceli olurdu. *Bögün* ilk şekli yine böyleydi, yani *bög* biçimindeydi. *Bögün*'ün ilk şekliyse **bögüg* ol-

⁴⁰ E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 187.

⁴¹ Chavannes, 186.

⁴² Alessio Bombaci, "Prens Hsien -li Bilge'nin kocaları", 53 vd.

⁴³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 59.

⁴⁴ İzgi, *Çin Elçisi*, 41.

⁴⁵ Semih Tezcan, "VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine," 306-309.

⁴⁶ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 20, 44.

⁴⁷ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 44.

⁴⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

malıdır. O çağda sondaki *g* yitmiştir. *-ü* takılma değildir. Öyle olsa *-ü* değil, *-i* takılması daha muhtemeldir. Kısaca o devirde *bög* sözü de, *bögü* sözü de mevcuttur. Her ikisinin manaları aynıdır.

Eski Uygurcada **bögü**, **bökü**, **bögüş** “hekim, bilgili; hikmet, marifet”, **bügü**, **bügüş** “hikmet, marifet”, **Bögü Han** “Uygur hükümdarlarından 759 - 780 tarihinde [arasında] yaşamış [hüküm sürmüş] olan kağan”dır.⁴⁹

Kaşgarlı’da **bügü** “bilgin, akıllı, hakim”, **bügü bilge** “akıllı”dır.⁵⁰ (Pekiştirme ifade).

Anadolu ağızlarında Yozgat, Niğde’den derlenen **buğ III**, Burdur - Yeşilova - Çeltik’ten derlenen **büg** “büyü” gibi tek heceli biçimler vardır.⁵¹ Tabii bunlar koşa (çift) heceli *bügüden* de kısalabilirler.

Bunları dikkate alarak *Bögü*’nün “hikmetli, bilgili, bilge” olduğunu söyleyebiliriz. Genişletirsek “akıllı, zeki; bilgili ve hikmet sahibi” diyebiliriz. Bu açıdan baktığımızda *Bög* ~ *Bögü* ile *Bilge* sanlarının paralel manada olduğunu anlarız. *Bög Çor* ‘bilgili çor’, *Bilge Kağan* “bilgili kağan”dır. Lakin *bögüde* bir ilahilik çaları (nüansı) duyumsanmaktadır.

Yazıya geçen ilk biçimlerin *-ö-’lü* olduklarını dikkate alarak birincil ünlüsünün *-ö-* olduğunu kuvvetle muhtemel görüyoruz. Yazımızı kabartmamak için Kumanca, Kıpçakça, Çağatayca vb. Türk dillerindeki verileri buraya almıyoruz.

1.4. Başka *bögü* unvanları

1.4.1. Göktürklerdeki Mu-yü unvanı

Göktürklerin üçüncü kağanı Mu-kan’ın (553 - 572) bir sanı Mu-yü’dür.⁵² Sözcük o çağda **Bögüg* olmalıdır. 553’ten 720’ye değin 167 yıl geçmiştir. 167 yıl sonra **bögügün -g’si* düşmüş, *bögü* olmuştur.

Transkripsiyonu iki hecelidir. Çince ses çevrimlerinde sondaki *g*’ler yazılmaz.

1.4.2. Uygurlardaki Mo-yü unvanı

Çinliler 759 - 779 arasında egemen olan üçüncü Uygur kağanı *İ-ti-chen*’in kağanlık sanı olan *Bögü* Tengri’nin *Bögü* elemanını Mo-yü olarak çevirmişlerdir.⁵³ Yani iki heceyle çevirmişlerdir. Çünkü *Bögü* iki hecelidir.

1.4.3. Avrupa Avarlarındaki Boo-kolabra unvan öbeği

Bu noktada 581 - 82’de Avarlardan kaçarken Doğu Romalılara yakalanan **Boo-kolabra**’nın *Boo* unsurunun **bög* olduğunu söyleyebiliriz. Tarihçi T.

⁴⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. bs., (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993), 33-37.

⁵⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, (Ankara: TDK Yayınları, 1972), 25.

⁵¹ *Derleme Sözlüğü*, 2:814.

⁵² L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 44, dipnot 12.

⁵³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, (İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları, 2004), 78-154.

Simokattes “Bookolabra -bu kelimeyi Grekçeye çevirmek gerekirse karşılığı büyücüdür-” izahını yapar.⁵⁴ Grekçede -ö- ünlüsü olmadığı için -o- ile aktarılmıştır. -g ya Avarcada düşmüş yahut zapta geçerken kayıtlanmamıştır. Ünlü uzundur. Boo-kolabra san öbeğini *Bög *kolabar olarak düşünebiliriz (Bahis konusu şahsın iki unvanı vardır). *Kolabar “kılavuz”dur; -r henüz -z’leşmemiştir.

1.4.4. Hunlardaki *Fu-chü-lei*, Juan Juanlardaki *Mu-kü-lü* unvanı

MÖ 31’de başa geçen Huhanye’nin oğlu, **Fu-chu-lei** ile birlikte **jo-ti ~ jou-ti** unvanlarını da hakanlık unvanına ilave etmişti.⁵⁵ *Fu-chu-lei* *böğüldür. Juan Juanların atası Mu-kü-lü’nün de *böğül sanı olduğunu söyleyebiliriz (12 Şubat 2022).

*Bögül ile Dede Korkut’taki Begil yapı açısından benzerdir. Begil, Beg unvanının genişlemiş biçimi olabilir.

1.5. *Ch’ou’nun Türkçesi nedir?*

Mo-ch’o’daki **ch’o** elemanı *ch’ou*, ço (okunuşudur) biçimlerinde de yazılır. *Ch’o ~ ch’ou* ~ ço Türkçe çor unvanıdır. Çor “unvan”ı Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçer.⁵⁶

Çor önce -u- ile çur okunmuş, ünlüleri ayırt eden Brahmi metinlerinin deşifresinden ve Tibet harfli metinlerden sonra -o- ile, çor okunmaya başlanmıştır; Çince ve Tibetçe biçimler, çor şeklinde -o- ünlüsüyledir.⁵⁷

Şunu söyleyelim ki çur sanının gerçek ünlüsü -u-’dur; bunu ilkin MÖ 72’de kayıtlanan Çince *tzu* ve sonraki kayıtlardan, ayrıca tu+ unsurlu Türkçe unvan adlarından anlıyoruz.⁵⁸ Ancak Göktürk çağında söylenişi -o-’lu olabilir. Bunda şaşılacak bir yan yoktur. Çünkü tüm dillerde ünlü geçişleri vardır. Daha az olmakla birlikte Türkçede de ünlü geçişlerine rasgelmek olanaklıdır. Özetle *ch’ou* elemanının aslı çurdur. -o-’lu kayıtlar ağız özelliğidir.

NOT : Unvanın Çince *tsut* “asker, baltacı, hizmetçi”⁵⁹ yahut *tsuet* “savaş-

⁵⁴ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009), 113 vd.

⁵⁵ Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 67-122.

⁵⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. bs., (Ankara: TDK Yayınları, 2008), 136.

⁵⁷ Osman F. Sertkaya, “Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler,” *TDAYB* (1986): 59. / Yazı 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi bildirimlerinde yer almıştır. Osman F. Sertkaya, “Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler,” *Milletler Arası Türkoloji Kongresi* içinde, (İstanbul, 23 - 28 Eylül 1985), *Tebliğler 1, Türk Dili*, Ed. Fak. b.e., İstanbul, c. 2, (1987): 213. Daha kolay erişileceğini düşünerek birinci yayına yollama yapıyoruz.

⁵⁸ Yusuf Gedikli, “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 10: Hunların İ-chih-tzu, Hu-lu-tzu, Tu-li-hu-tz’ü, P’u-hu-lu-tz’ü makamlarının köken ve anlamı,” *Yom*, Sayı: 16, *Güz* (2009): 7-23. / Aynı yazar, “Türkçenin *du+ ocağından türeyen askerî unvan, rütbe, makam adlarının köken ve anlamları,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no: 219, (2015): 83-122.

⁵⁹ Han Woo Choi, “Eski Uygurcada Çince kelimeler”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* içinde, (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 383-387.

çı”dan geldiği seslendirilmiştir.⁶⁰ Lakin çur doğrudan doğruya unvandır. Şu anlamlı bir isimden veya fiilden değildir.

1.6. Bu kısmın sonucu

Böylece birinci sorumuzun cevabını *Mo-ch'ou* = *Bög *Çor olarak belirlemiştir. Kısaca üzerinde durduğumuz san öbeğinin birinci ögesi Bögü değil, Bög'dür. Bunu Çince transkripsiyonun tek heceli olmasından da anlıyoruz, Tıbetçe *bugdan* da anlıyoruz. Yine söylememiz gerekir ki unvan o çağda hem Bög hem Bögü biçiminde iki türlü söyleniyordu. Yalnız Çinliler ses çevrimi için Bög şeklini temel almışlardır. Bunun bir nedeni de *Mo*'nun unvan öbeğinin bir parçası olmasıdır. Tek başına olsaydı iki heceyle transkripte edilebilirdi.

Şimdi ikinci sorumuzu yanıtlamak istiyoruz:

2. Soru : Tunyukuk yazıtındaki *Bög Kağan ~ Bögü Kağan, Kapgan Kağan* mıdır yoksa oğlu *İnel Kağan* mıdır?

2.1. Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü'nün kim olduğu sorunsalının nedenleri:

Başlıca nedenler yazıttaki belirsizlikler ve Çin kaynaklarındaki bilgilerdir. Tunyukuk, 31. satırda İnel Kağan'dan söz etmeseydi, muhtemelen Bögü'nün kim olduğu üzerinde bu kadar durmayacaktık. Tunyukuk, İnel Kağan'dan söz ettikten birkaç satır sonra 34. satırda Bög, 50. satırda Bögü'den bahsedince, kafalarda Bög ~ Bögü'nün İnel Kağan olduğu veya olabileceği fikri doğmuştur.

İkinci olarak Çince *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu* ses çevriminin Türkçe *Bögü olduğunun tespiti, kafalardaki kuşkuları katmerlemiştir. Bazı bilginler Tunyukuk yazıtında geçen Bög ~ Bögü sanını, İnel Kağan'ın Çin kaynaklarında geçen aile adı olan *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu* ile özdeşleştirmiş, dolayısıyla ortaya böyle bir meselenin çıkmasına yol açmışlardır.

2.2. Bögü'nün Kapgan olduğunu kabul edenler

1. G. Clauson, Tunyukuk yazıtındaki Kapgan, Bögö ile *Mo-ch'o*'nun aynı kişiyi gösterdiğini söyler; Kapgan'ın şahıs adı, Bögö: Çor'un Kapgan'ın tahta çıkmadan önceki unvanı, *Mo-ch'o*'nun Bögö: Çor'un Çin kaynaklarındaki ses çevrimi olduğunu bildirir.⁶¹

2. R. Giraud, Kapgan için “unvan” der.⁶²

3. O. F. Sertkaya'ya göre *Mo-ço*, Türkçe Bögö **Çor** olabilir; Bögö **Çor**, Kap-

⁶⁰ Alimcan İneyet, “Türkiye Türkçesi ile Çincedeki benzer kelimeler üzerine”, 5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri içinde, c. 1, (Ankara: TDK Yayınları, 2004), 1403.

⁶¹ Sir Gerard Clauson, “Ton'yukuk abidesi hakkında bazı notlar”, 141-148'den aktaran Osman F. Sertkaya, “Ton'yukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler”, 214.

⁶² René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, (İstanbul: Ötügen neşriyat, 1999), 77.

kağan'ın kağan olmadan **önceki** unvanıdır, **Çincesi Mo-ço'dur. Çor**, kağandan aşağı bir unvandır. Kapgan, Clauson'un söylediği gibi kağanın adı değildir, **Çin'e** yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvandır.⁶³

4. Talat Tekin bir yapıtında *Kapgan* "Bögü Kağan'ın unvanı"⁶⁴, başka bir yapıtında *Bögü* "kağan adı, ünvanı" açıklamasında bulunur.⁶⁵ Bunların anlamı Bögü'nün Kapgan olduğudur.

5. F. Sümer, Tunyukuk yazıtındaki Kapgan ile Bögü'nün aynı kişi olduğunu kabul eder.⁶⁶

6. A. Taşağıl, Tunyukuk yazıtındaki Bögü'nün Kapgan olduğunu yazar.⁶⁷

2.3. Bögü'nün Kapgan'ın oğlu İnel Kağan olduğunu kabul edenler

1. Yazıtları çözen V. Thomsen, Bögü'nün Kapgan Kağan'ın oğlu olduğunu yazar.⁶⁸

2. L. Bazin, Thomsen'in görüşünü kabul eder.⁶⁹

3. Giraud da aynı görüştedir. Bögü'yü (Çincesi Fu-kiu) Kapgan Kağan'ın oğlu sayar.⁷⁰

4. A. Bombaci, Bögü'yü (Çincesi Fu-chü) prenses Hsien-li'nin erkek kardeşi, yani Kapgan'ın oğlu kabul eder.⁷¹

2.4. Tunyukuk yazıtındaki ifadeler

Konuyu daha iyi anlamak için Tunyukuk'un Bög ~ Bögü'yle ilgili satırlarını vermek istiyoruz (Bög ~ Bögü 34 ve 50. satırlarda geçer):

31. "Hatun yok olmuş idi. [Kapgan Kağan] 'Onun cenaze törenini yaptırayım' dedi. 'Ordu (siz) gidin,' dedi. 'Altay dağlarında **oturun**' dedi. 'Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduşların Şadı görev yapsınlar!' dedi. Bilge Tunyukuk'a, bana dedi (ki):

32. 'Bu orduyu sevket,' dedi '(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim?' dedi. '(Düşman) gelir ise görülüp gelir, gelmez ise haberlerini alarak **oturun!**' dedi. Altay dağlarında **oturduk**.

33. Üç kaçak kişi geldi. Sözleri bir (idi): 'Kağanları orduyla sefere çıktı. On Ok ordusu tümüyle sefere çıktı diyorlar. Yarış ovasında toplanalım!' demiş. Bu sözleri işitip kağana bu haberi gönderdim. Kağan tarafından yanıtı (şöyle)

⁶³ Sertkaya, "Tunyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", *TDAYB*, (1986): 60. / Sertkaya, "Tunyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", 214.

⁶⁴ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 91.

⁶⁵ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 57.

⁶⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 42- 46, 47-56.

⁶⁷ Taşağıl, *Göktürkler III*, 19.

⁶⁸ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 42.

⁶⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 42, 55.

⁷⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

⁷¹ Alessio Bombaci, "Prenses Hsien - li Bilge'nin kocaları", 61.

34. getirdiler: ‘**Oturun!**’ diye, demiş. ‘Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!’ demiş. **Bögü** Kağan bana böyle (haber) göndermiş. Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş: ‘Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkelidir.

35. Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin!”⁷²

49. (...) “Bu sırada [İlteriş Kağan’ın] sözcüsü

50. de ben idim, düşmanla savaştığını da ben idim. İlteriş Kağan’a, Türk **Bögü** Kağan’a, Türk Bilge Kağan’a”

59. (...) “İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim

60. **Kapgan Kağan**[ın] Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi.

61. İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk kazandığı için **Kapgan Kağan**’ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur).”⁷³

İfadeler böyledir. Dikkati çekmesi için *oturun, oturduk, Bögü ve Kapgan Kağan* sözlerini kalın yazdık. Metinde Kapgan Kağan üç kez *oturun* diyor. Tunyukuk da bir kez *oturduk* diyor.

Tunyukuk, İnel’i kastetseydi muhtemelen doğrudan doğruya İnel Kağan derdi. Çünkü iki yerde ondan İnel Kağan olarak söz ediyor (31 ve 45. satırlarda).

34. satırdaki Bögü gerçekte Bög yazılmıştır. T. Tekin yanlış yazıldığını düşünerek bunu Bögü olarak aktarmıştır.

2.5. Bizim görüşümüz: Türk kaynağında geçen Bögü Kapgan’dır

Bize göre Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü = Kapgan Kağan’dır. Bu sonuca şunlardan varıyoruz:

1. 31. satırda Kapgan, komutan olarak İnel Kağan’ı ve Tarduşların şadını (sonraki Bilge Kağan) tayin ediyor ve “Altay dağlarında **oturun**” diyor. 32. satırda Tunyukuk’a özetle “Bu orduyu sevk et. Suçluların cezalarını dilediğin gibi ver ve yine **oturun**” diyor. 33. satırda Tunyukuk düşmanın geldiğini kağan’a haber veriyor. Bu kağan Bög ~ Bögü, yani Kapgan’dır. Çünkü Tunyukuk’u yetkilendiren odur. Tabii ki meseleleri ona haber verecektir. Kapgan 31, 32. satırda **oturun** dediği gibi 34. satırda da yine **oturun** diyor. Yani Kapgan Kağan’ın 31, 32. satırlarda söyledikleriyle Bög ~ Bögü Kağan’ın 34. satırda söyledikleri arasında tutarlılık vardır. Dolayısıyla burada konuşan da Kapgan Kağan’dır. Her üç satırda da Tunyukuk’a “Oturun” diyor. Üç satırda da dolaylı olarak mesele çıkartılmamasını, sakin, barış içinde **oturulmasını** buyuruyor.

Yine Kapgan 32. satırda “(Düşman) gelir ise görülüp gelir” diyor. Benzer şeyi Bög Kağan olarak 34. satırda da söylüyor: “Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!” diyor. Yani burada da ilk söyleyişle

⁷² Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15.

⁷³ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15, 22-23.

son söyleyiş arasında tutarlılık vardır. Bu emirleri veren de Kapgan yahut Bög ~ Bögü Kağan'dır. Dolayısıyla Bög ~ Bögü Kağan'dan kasıt Kapgan'dır.

2. Hem Tunyukuk'a **oturun**, hem Apa Tarkan'a "Bilge Tonyukuk aksi mizaçlıdır, öfkeliidir" diyebilecek kişi ancak odur, yani Kapgan'dır. Bu sebeple de Bög ~ Bögü Kağan, Kapgan Kağan'dır.

3. Şöyle bir soru makuldür: Tunyukuk 50. satırda Kapgan Kağan'ı neden anmıyor? Bunun yanıtı bizce şöyledir: 34. satırda nasıl Kapgan demiyor da Bög diyorsa burada da hemence aynı şekilde Kapgan demiyor, Bögü diyor. Yani Kapgan yerine yine onun diğer bir adı sanı olan Bögü'yü kullanıyor. Bunun Göktürk halkınca anlaşılacağını biliyor.

4. Tunyukuk 51, 60. satırlarda Kapgan'dan, 61. satırda hem İleriş hem Kapgan'dan bahsediyor; 59. satırda İleriş'ten, 62. satırda Bilge Kağan'dan söz ediyor ve bu satırlarda Bögü Kağan'dan söz etmiyor. Bu sefer onu kağanlık unvanı olan Kapgan'la anıyor. Aslında Tunyukuk ikinci Göktürk devletin üç önemli kağanı olan İleriş, Kapgan ve Bilge'nin üçünü de anıyor. Sadece Kapgan'ı iki ayrı unvanla anıyor (8 Ağustos 2022).

Bu noktada şöyle bir örnek verebiliriz: "Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, İstiklal savaşımızın üç önemli komutanıdır" cümlesinin bulunduğu bir yazı yazalım. Yazımıza "Türk ulusu İstiklal savaşında büyük güçlüklerin üstesinden geldi. Atatürk, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, İstiklal savaşımızda çok önemli görevler ifa ettiler, çok büyük hizmetlerde bulundular" tümceleriyle devam edelim. Bunları okuyunca kafamızda herhangi bir soru işareti meydana gelir mi? Gelmez. Çünkü Mustafa Kemal'le Atatürk'ün aynı kişi olduğunu hepimiz biliyoruz ve bu kullanışı yadırgamıyoruz. Tunyukuk da böyle yapıyor. Muhatabı olan Göktürk halkının kafasında Kapgan Kağan'la Bög ~ Bögü Kağan'ın özdeş olduğunu biliyor.

İşte bütün bunlardan ötürü Bög ~ Bögü Kağan = Kapgan Kağan'dır. Böylece ikinci sorumuzun cevabını da vermiş oluyoruz.

3. Soru: Kapgan, Mo-ch'o = *Bög Çor, Bög Kağan ~ Bögü Kağan aynı şahsı işaret eden üç kelime veya öbek midir?

Bög'ün Kapgan'ın bir ad sanı olduğunu anladığımız göre bu soruya *evet* yanıtını veriyoruz. Kapgan'la Mo-ch'o = *Bög Çor ve Tunyukuk yazıtındaki Bög Kağan ~ Bögü Kağan aynı kişidir. Yani 691 (veya 692) - 716 arasında çeyrek yüzyıl hüküm süren Kapgan Kağan'dır. Kapgan taht unvanıdır. Bunu Tunyukuk, 51. satırda bizzat belirtir. Clauson'un dediği üzere ad değildir. Sertkaya'nın söylediği gibi Çin'e yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvan da değildir. Mo-ch'ou ise Göktürk devleti kurulurken aldığı Türkçe *Bög Çor san öbeğidir. *Mo, Bög'dür*. Yukarıda ayrıntılarıyla açıkladık. Sonuç olarak Kapgan, Mo-ch'o, yani Bög Çor aynı kişidir. Artık Kapgan = Mo-ço = *Bög Çor unvan ve unvan öbeklerini tartışmaya gerek yoktur.

4. Soru: Kapgan'ın oğlu Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün Türkçe açılımı nedir?

Kapgan'ın oğlunun ad sanı Çin kaynaklarında Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu olarak geçer. Bazı bilginler Tunyukuk'taki Böğ ~ Böğü Kağan'ın Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu olduğunu, yani Kapgan'ın oğlu İnel Kağan olduğunu söylerler. Biraz yukarıda Thomsen, Bazin, Giraud ve Bombaci'nin böyle düşündüklerini naklettik. Şimdi bu konu üzerinde durmak istiyoruz:

4.1. Tarihsel bilgiler

Kapgan'ın oğlu, İnäl Kağan unvanıyla “küçük kağan, veliaht” ilan edilmişti.⁷⁴ Bu işlemin 699'da yapıldığı bildirilir.⁷⁵ İnel Kağan Çince İnieh **ko-han** olarak transkribe edilmiş, Çinceye “küçük kağan” olarak çevrilmiştir.⁷⁶ “Küçük Kağan”ın Çincesi *Hsiao-k'o-han*'dir.⁷⁷ *Küçük* sıfatı hem veliaht kağan oluşundan, hem genç oluşundan kaynaklanmıştır ve normal bir nitelendirilmez.

İnel *Kağan* “veliaht, vekil kağan” demektir. Özge bir yazımızda geniş olarak irdeleyeceğiz.

İnel Kağan, babası “baş eğmez Kapgan”ın⁷⁸ ölümünden sonra tahta geçmiştir. Lakin kağanlığı çok kısa sürmüştür. Giraud, Böğü'nün kağanlık süresi için “...çok mu çok kısa olmalı”⁷⁹, “...sadece birkaç gün veya birkaç hafta” der⁸⁰; Böğü'nün Kül Tigin tarafından bütün akraba ve danışmanlarıyla öldürüldüğünü bildirir.⁸¹ Bombaci de “İki kardeş Mo-ch'o'nun erişebildikleri bütün akrabalarını yok ettiler” der.⁸² Bu yargılar Kiu-T'ang-şu'dan aktarılmıştır.⁸³

Özetle İnäl Kağan (Çince İnieh Ko-han, Çince çeviriyle *Hsiao-k'o-han* = Küçük Kağan), Kapgan'ın oğludur ve sadece birkaç gün veya birkaç hafta kağanlık yapabilmıştır. Kül Tigin ve Bilge tarafından darbeyle devrilmiş, danışmanlarıyla birlikte öldürülmüştür.

4.2. Türk kaynaklarında İnel Kağan

Tunyukuk yazıtının 31, 45. satırlarında İnäl **Kağan** san öbeği birer defa geçer:⁸⁴

31. “[Kapgan] ‘Kumandan (olarak) İnel **Kağan** ile Tarduşların şadı görev yapınlar!’ dedi.”

⁷⁴ Taşağul, *Göktürkler III*, 36-41, 42-69.

⁷⁵ Taşağul, *Göktürkler III*, 5, 28, 41.

⁷⁶ T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 43.

⁷⁷ Taşağul, *Göktürkler III*, 5, 41, 70.

⁷⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 30.

⁷⁹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* 83.

⁸⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 99.

⁸¹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 82-83, 89-99.

⁸² Alessio Bombaci, “*Prences Hsien - li Bilge'nin kocaları*”, 50.

⁸³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 239.

⁸⁴ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 43-48.

45. (...) “Demir Kapı’ya kadar vardık. Oradan (ordumuzu) geri döndürdük. İnel **Kağan’a** [öylece Mançudlar, Sakalar], Farslar Toharlar...”⁸⁵

Bu satır eksiktir. Şimdi öteki birincil kaynaklara, Çin kaynaklarına bakalım:

4.3. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler

4.3.1. *Kiu-t’ang-şu* şöyle yazar:

“2. yılda (699) Mo-ç’o kardeşi **To-si-fu**’yu sol kanat Şad’ı ve Ku-to-lu’nun oğlu **Mo-kü**’yü sağ kanat Şad’ı ilan etti. Her biri 20 000’den fazla adama sahip birer orduya komuta ediyordu. (Mo-ç’o) ayrıca oğlu **Fu-kü**’yü Küçük Kağan ilan etti; *Fu-kü* rütbe olarak **iki**⁸⁶ Şad’ın üstünde yer alıyor, öncesinde olduğu gibi (Batı Türklerinin) Ç’u-mu-k’un’un ve diğerleri gibi on boyunu yönetiyordu ve 40 000’den fazla askere sahipti. Ona da **T’o-si** (batıyı ele geçiren) Kağan unvanı verildi. O yıldan sonra her yıl sınır bölgesine saldırdılar.”⁸⁷

Metinde Kapgan Kağan **Mo-ç’o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-kü**, Kapgan Kağan’ın oğlu **Fu-kü** (ve T’o-si “Batıyı ele geçiren kağan”), Kapgan Kağan’ın kardeşi **To-si-fu** olarak kaydedilmiştir.

4.3.2. *T’ang-şu* şöyle yazar:

“Mo-ç’o galibiyetlerine güveniyor, Orta İmparatorluğu [Çin’i] küçümsüyor ve çok abartılı hedefler koyuyordu. Yaklaşık olarak bir zamanlar Hie-li’nin sahip olduğu kadar askeri vardı. Bölgesi 10 000 lî’lik bir genişlikteydi. Bütün barbarlar emir almak için ona gidiyordu. **To-si-fu**’yu yeniden sol şad ve Ku-to-lu’nun oğlu **Fu-kü**’yü sağ şad olarak görevlendirdi; her ikisinin emrinde 20 000 asker vardı. Oğlu **Fu-kü**’yü küçük kağan yaptı; *Fu-kü* rütbe olarak iki şadın üstünde yer alıyor ve aralarında Ç’u-mu-k’un[un] da bulunduğu (Batı Türklerin[in]) on boyun[un] başında bulunuyordu, 40 000 askere sahipti ve **To-si** (batıyı fetheden) kağan unvanını taşıyordu. Her yıl sınır bölgesine girdi ve garnizon askerlerine rahat vermedi.”⁸⁸

Burada Kapgan **Mo-ch’o**, sonraki Bilge Kağan **Fu-kü**, Kapgan Kağan’ın oğlu **Fu-kü** (ve To-si, batıyı fetheden kağan), Kapgan’ın kardeşi **To-si-fu** yazılmıştır. Sonraki Bilge Kağan ile Kapgan Kağan’ın oğlunun ad sanının aynı, yani *Fu-kü* yazılması dikkati çekiyor. Ayrıca Kapgan’ın oğlu *To-si* “Batıyı fetheden kağan” unvanını taşıdığına göre bu, Çince bir adlandırmadır. Unvanın Göktürk devletinin batısını fetheden kağan olduğu açıktır. Zaten Batı Türklerinin başında bulunduğu belirtilmiştir.

4.3.3. *T’ung-tien* adlı Çin kaynağında şöyledir:

“İkinci yıl **Mo-ch’o**, kardeşi **Tuo-hsi-fu**’yu sol kanat idarecisi (şad), Kut-

⁸⁵ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 18, 19.

⁸⁶ Özgün metinde yanlışlıkla *yedi* yazılmıştır.

⁸⁷ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 226.

⁸⁸ Liu Mau-Tsai, 302 vd.

lug'un oğlu **Mo-chü**'yü sağ kanat idarecisi tayin etti. Her reis iki yüz binden fazla asker ve at idare ediyordu. Yine kendi oğlu **Fu-chü**'yü Küçük Kagan tayin etti. Yeri iki şadın üzerinde idi. Yine [oğlu] Ch'u-mu-k'un'lar gibi On Okların kırk binden fazla halkı üzerine reis atanmıştı. Unvanı **To-hsi Kagan** oldu. Kendisi yıl sonunda dahi sınırlara saldırıyordu.”⁸⁹

Kaynakta Kapgan **Mo-ch'o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-chü**, Kapgan'ın oğlu **Fu-chü** (ve To-hsi Kagan) Kapgan'ın kardeşi **To-hsi-fu** yazılmıştır.

Diğer üç kaynağın “20 bin atlı” ifadesi yerine burada “iki yüz binden fazla asker ve at” kaydı görülüyor.

4.3.4. *Wen-hsien T'ung-k'ao'da şöyledir:*

“İkinci yıl Mo-ch'o, kardeşi **Tou-hsi-fu**'yu sol kanat idarecisi, Kutlug'un oğlu **Mo-chü**'yü sağ kanat idarecisi atadı. Her bir reis yirmi binden fazla süvari idare edecekti. Yine kendi oğlu **Fu-chü** (Bögü)'yü 'Küçük Kagan' tayin edip her ikisinin üzerine oturttu. Yine [oğlu] Ch'u-mu-k'un gibi on kabileyi idare ve kırk binden fazla insana kumanda edecekti. Unvanı **T'o-hsi (Geniş Batı) Kagan[i]** oldu. Kendisi yıl sonunda dahi Çin'in sınırlarına akın yapıyordu.”⁹⁰

Metinde Kapgan **Mo-ch'o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-chü**, Kapgan'ın oğlu **Fu-chü** (ve T'o-hsi, “Geniş Batı Kaganı”), Kapgan'ın kardeşi **To-hsi-fu** yazılmıştır.

4.4. Kaynakların karşılaştırılması

Hülasa dört Çin kaynağında Kapgan hep **Mo-ch'o**, Kapgan'ın oğlu **Fu-kü** (Kiu-t'ang-şu ve T'ang-şu'da), **Fu-chü** (T'ung-tien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'da) biçiminde yazılmıştır. Aslında Fu-kü ile Fu-chü yahut Giraud'nun yazdığı gibi Fu-kiu⁹¹ arasında bir fark yoktur. Farklılıklar imla özelliğidir. Üçü de aynıdır.

4.5. Kaynakların eleştirisi

Bir değil dört Çin kaynağı benzer şeyler yazıyor. Gerçi hepsi aynı kaynaktan aktarılmış görünüyor. Fakat dört Çin kaynağının yanlış bilgi verdiğini düşünemeyiz. Yani Çin kaynaklarına güvenmeliyiz. Çünkü konu Çin'i yakından ilgilendirdiği için Göktürk devletindeki olaylardan istihbaratları vasıtasıyla ayrıntılı ve doğru bilgi almaları gerekir.

4.6. Kapgan'ın oğlu Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün Türkçesi nedir?

1. R. Giraud, Kapgan'ın oğlunun Çinceye **Fu-kiu** olarak aktarılan adınının Türkçesini Bögü yazar.⁹²

⁸⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 66.

⁹⁰ Taşağıl, 86.

⁹¹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 63, 82-83, 89, 95-96, 98-99.

⁹² Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* 63, 82, 83, 89, 95, 96, 98, 99.

2. A. Bombaci de Böğü yazar.⁹³

3. A. Taşağıl, Fu-chü'nün diğer adının Böğü olduğunu kaydeder.⁹⁴

4. İsenbike Togan ve arkadaşları P'o-chü'yü "Bäkey?" olarak düşünürler.⁹⁵

Gerçekten de *Fu*- hecesi *bō-*; *-kü* ~ *-chü* ~ *-kiu* hecesi *-gü*'dür ve Çince *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* ses çevrimlerinin karşılığı Türkçe Böğü'dür. Böğü, Kapgan Kağan'ın oğlunun aile adıdır. Yani babanın (Kapgan'ın) bir ad sanı *Bög ~ Böğü, oğulun (İnel Kağan'ın) bir ad sanı Böğü'dür. Karışıklık baba - oğulun benzer veya aynı ad sanı taşımamasından kaynaklanmıştır. Daha doğrusu aynı soyadını taşımamasından ileri gelmiştir.

Böylece ortaya iki ad san çıkıyor. 1. Kapgan Kağan'ın unvanı olan *Mo*, yani Türkçesiyle Bög 2. Kapgan Kağan'ın oğlunun unvanı olan *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu*, yani Türkçesiyle Böğü.

Bög veya Böğü aile (soy) adıdır. Çünkü aşağıda Kapgan'ın bir oğlunun daha *Mo-T'o-k'in* = *Bög Tigin adını taşıdığını göreceğiz. Yani aynı ailede iki tane Bög (Kapgan ve oğlu *Mo T'o-k'in*), iki tane Böğü (Kapgan ve oğlu İnel Kağan) unvanlı kişi vardır.

4.7. Türkçe Bög sanı Çinceye neden *Mo*, Böğü sanı Çinceye neden *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* biçimlerinde aktarılmıştır?

Bunları yukarıda ayrıntılı biçimde inceledik. Bir kere daha ve kısaca söylersek, Türkçe *Bög* tek hecelidir ve tabii ki Çinceye tek heceyle aktarılacaktır: *Mo* ile. Sondaki *g* yazılmaz.

Türkçe *Böğü* iki hecelidir ve doğal olarak Çinceye iki heceyle aktarılacaktır: *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* biçiminde. Karışıklık Tunyukuk yazıtında hem Bög hem Böğü yazılan kağan ad sanının kime ait olduğundan kaynaklanmıştır. Bunun sebebi de Tunyukuk yazıtındaki belirsizlikler ve Böğü biçiminin Çincedeki *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* transkripsiyiyle uyuşmasıdır. Ancak izahlarımız meseleyi aydınlatmıştır.

4.8. Kapgan'ın yeğeni *Mo-kü* ~ *Mo-chü* ~ *Fu-kü*

Sonraki Bilge Kağan Çin kaynaklarında *Mo-kü* (*Kiu-t'ang-şu*'da), *Mo-chü* (*T'ung-tien*'de ve *Wen-hsien T'ung-k'ao*'da), *Fu-kü* (*T'ang-şu*'da) yazılmıştır.

Bunların Çince Mogilyan'ın kısaltması olduğunu sanıyoruz. Bilindiği üzere Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı Çin kaynaklarında *Mo-chih-lien* ~ *Mo-chü-lien* olarak yazılmıştır.⁹⁶

SORU : Yalnız "Acaba Bilge Kağan'ın aile ad sanı da Böğü müydü?" diye bir soru kafamıza takılmıyor değil.

UYARI : Divitçioğlu, sağı kanat şadı *Me-kiu*'nün Kapgan Kağan'ın oğlu

⁹³ Alessio Bombaci, "Prences Hsien - li Bilge'nin kocaları", 61. / Taşağıl, *Göktürkler III*, s. 28.

⁹⁴ Taşağıl, 28, 42.

⁹⁵ Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri), 42, 255 vd.

⁹⁶ Taşağıl, *Göktürkler III*, 70, 88, 91, 101.

olduğunu yazar.⁹⁷ Doğru değildir. İteriş Kutlug Kağan'ın oğludur. Divitçioğlu Kapgan Kağan'ın büyük oğlu Fou-kiu'yu İni-kağan yaptığını söyler.⁹⁸ Doğrusu İnel Kağan'dır. Divitçioğlu'nun Kapağan yazması da yanlıştır.⁹⁹ Doğrusu Kapgan'dır.

4.9. Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanı

Dört Çin kaynağı Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanından söz eder: To-si (batıyı ele geçiren kağan; *Kiu-t'ang-şu*), To-si (batıyı fetheden kağan; *T'ang-şu*), To-hsi Kagan (*T'ung-tien*), T'o-hsi (geniş batı kaganı; *Wen-hsien T'ung-k'ao*). To-hsi yazımı daha doğrudur.

Çin kaynakları *To-hsi*'nin manasını “batıyı ele geçiren”, “batıyı fetheden”, “geniş batı” olarak açıklarlar. Muhtemelen sonda bir *-fu* hecesi vardır. Çin kaynakları onun yerine *kağan* sanını kullanmışlardır. Bunun sebebi galiba Kapgan'ın kardeşi olan *To-hsi-fu*'nun ad sanıyla karışmasını önlemektir.

Demek ki oğulun üç ad sanı vardır: **1.** Bögü **2.** To-hsi “Batıyı fetheden kağan” (Çince) **3.** İnel Kağan.

Aynı şekilde babası Kapgan'ın da üç unvanı vardır: **1-2.** *Bög Çor **3.** Kapgan. Bir kişinin birden fazla unvanının olması bizi şaşırtmamalıdır. Türklerde aynı kişinin birkaç unvanı olabilir.

4.10. Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu*

Doğru yazımı *To-hsi-fu* olmalıdır, *To-si-fu* değil.

Giraud *To-hsi-fu*'nun *fu* ögesini “beg?” olarak düşünür.¹⁰⁰ Bu kısım Türkçeyse *bug olabilir. Çünkü ünlüsü kalındır. Ancak Çinlilerin düz heceleri yuvarlak göstermelerine de raslarız. Krş. *P'ei-lo* “boyla” gibi. Yani *-fu* *beg olabilir. Fakat galiba alelade bir kelimedir. Zira Liu Ma-tsai Çince *fu* “makam” bilgisini verir.¹⁰¹

Bir ara *-fu* ögesinin Türkçe *bögü olabileceğini düşündük. Sonra caydık. Böyle düşünmemizin bir sebebi de Bögü'nün Kapgan ve oğlunun olduğu gibi kardeşinin de soyadı olabileceğini düşünmemizdi. Yani aile, sülale adı olduğunu varsaymamızdı. Sonra bütün unvan öbeğinin Çince olduğunda karar kıldık.

5. Soru: Kapgan'ın kardeşinin *To-hsi-fu* sanıyla oğlu *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün diğer sanı olan To-hsi Kağan neden aynıdır?*

Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu* unvanının ilk iki hecesiyle Kapgan Kağan'ın oğlunun *To-hsi ~ To-si* “Batıyı fetheden kağan” unvanının ilk iki hecesi aynıdır. Anlaşılan her iki unvanın aynılığını göz önünde bulunduran Çinliler

⁹⁷ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

⁹⁸ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

⁹⁹ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

¹⁰⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 63, 112.

¹⁰¹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 178.

karışıklığa meydan vermemek için Kapgan'ın oğlunun unvanının son hecesini yazmamış, bunun yerine Çincede “kağan” anlamına gelen bir kelime kullanmış, unvanın bütünü için “Batıyı fetheden kağan” izahını yapmışlardır.

Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu* sol, yani doğu şadıdır. Doğunun yöneticisi olduğu için *To-hsi-fu*'nun anlamı “batıyı zapteden kağan” olmamalıdır.

Bu durum kafamızda soru imlerine yol açtı. Yani “Kapgan'ın kardeşinin *To-hsi-fu* sanıyla oğlunun *To-hsi Kağan* oluşu (aynı oluşu)” dikkatimizi çekti ve “Bunu nasıl açıklarız?” diye düşündük. *T'ang-şu*'nun “[*Mo-ç'o* kardeşi] *To-si-fu*'yu **yeniden** sol şad ve *Ku-to-lu*'nun oğlu *Fu-kü*'yü sağ şad olarak görevlendirdi;” ifadesindeki¹⁰² “*yeniden* sol şad” ibaresi dikkatimizi çekti. Bundan kardeş *To-hsi-fu*'nun daha önce doğu şadlığında bulunduğu, görevinden alındığı, *yeniden* doğu şadlığına atandığı anlamı çıkıyor. Fakat unvanı *To-si-fu* olduğuna göre daha önce batı şadı olduğu anlaşılıyor. Yani Kapgan'ın kardeşi batı şadıyken *To-hsi-fu* “Batıyı fetheden kağan” sanını almış, sonra bu görevinden alınmış, *yeniden* fakat bu sefer doğu şadlığına atanmıştır. Unvanıysa aynı kalmıştır.

6. Soru: Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü ile İnel Kağan'ın oğlunun Çin kaynaklarındaki adı arasında bir ilgi var mıdır?

İkisi de aynı sandır ve aynı anlamdadır. Kapgan Kağan'ın sanı Bög ~ Bögü'dür; Çinceye aktarılırken tek heceli Bög esas alınmış, *Mo* biçiminde çevrilmiştir. Oğlu İnel Kağan'ın ad sanı Bögü'dür, Çinceye aktarımı çift heceli, yani *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* biçimindedir. Söylediğimiz üzere o çağda hem Bög hem Bögü kullanımdaydı. Herhalde bir karışıklığın meydana gelmemesi için Kapgan'ın Bög sanı temel alınmıştır.

7. Genel sonuç

Bu yazımızın altı amacı vardı. Birincisi *Mo* (-ch'ou) sorununu çözmekti. Bunu *Bög (Çor) olarak çözdük.

İkincisi Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü Kağan, Kapgan Kağan mıydı, İnel Kağan mıydı? Bög ~ Bögü'yü Kapgan'ın bir sanı olarak tespit ettik ve Bög ~ Bögü ile Kapgan Kağan'ın kastedildiğini gösterdik. Dolayısıyla sorunu çözdük.

Üçüncüsü Kapgan ile *Mo-ch'ou* = *Bögü Çor'un aynı kişi olup olmadığıydı. Bu üç unvan sahibinin de aynı kişi olduğunu ortaya koyduk ve sorunu çözdük.

Dördüncüsü Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ın diğer bir unvanı olan Bögü'nün Çince ses çevriminin niçin *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* olduğuydu? Bunun Bögü sanının iki heceli oluşundan kaynaklandığını, karışıklık yaratmamak için böyle yazıldığını gösterdik. Sonuçta bunu da çözdük.

Beşincisi Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanı olan *To-hsi Kağan* ile Kapgan'ın kardeşi olan *To-hsi-fu*'nun unvanlarının aynılığı, ikisinin de “batı

¹⁰² Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 302.

şadı” olmasından kaynaklanmıştır.

Altıncısı Kapgan Kağan’ın Bög ~ Bögü sanıyla oğlu İnel Kağan’ın Bögü sanının hemence aynı olduğunu ortaya koyduk. Sadece Bög tek hecedir.

Başka türlü söylesek:

1. Mo-(cho’u)’nun Türkçe karşılığı *Bög (Çor)’dur. Türkçesi de Çincesi de tek hecedir.

2. Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü (Kağan); Kapgan (Kağan)’dır.

2. Kapgan, Mo-ch’ou = *Bög Çor aynı kişidir.

4. Kapgan Kağan’ın oğlunun adı sanı olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu’nün Türkçesi *Bögü’dür. Diğer sanı İnel Kağan’dır. Çince To-hsi “Batıyı fetheden (kağan)” sanı da vardır.

5. Kapgan Kağan’ın oğlu ile kardeşinin aynı sanları taşıması ikisinin de batı şadlığı görevinde bulunmalarındandır.

6. Kapgan Kağan’ın Bög ~ Bögü ad sanıyla oğlu İnel Kağan’ın Bögü ad sanı hemen hemen aynıdır.

Altı sorunu da çözdüğümüze inanıyoruz.

Bunları irdelerken Dede Korkut’taki Kapak Han, 673’te Buhara melikesi olan Kabaç Hatun, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula, Avarlardaki Boo-kolabra’ya da değindik. Ayrıca Göktürklerin üçüncü kağanı Mu-kan’ın Mu-yü, Uygurların üçüncü kağanı İ-ti-chen’in Mo-yü, Hunlarda MÖ 31’de başa geçen Fu-chu-lei, Juan Juanların atası olan Mu-ku-lü, Kapgan’ın kardeşi To-hsi-fu ve Bilge Kağan’ın Mo-kü ~ Mo-chü ~ Fu-kü ad san öbekleri üzerinde de durduk. Böke, yelbeke, Begil, (Ahi) Evran kelimelerine dokunduk. Böylece toplam 14 sorunla ilgili görüş beyan ettik. Kabukşın Yula, Boo-kolabra, To-hsi-fu; Begil haricindekileri doğru çözdüğümüz kanısındayız (18 Temmuz 2016 / 6 Ekim 2022 / 11 Mart 2023)¹⁰³.

Kaynakça

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Şərg - Gərb Yayınevi, 2006.

Baskakov, N. A. ve T. M. Toşçakova. *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı, Ankara : TDK Yayınları, 1999.

Bombaci, A. “Prenses Hsien-li Bilge’nin Kocaları”, çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1973): 45-63.

Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. bs. İstanbul : Enderun Kitabevi, 1993.

(Cargıstay), Yuriy Vasiliev. *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Chavannes, E. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul: Sengen Yayınları, 2007.

¹⁰³ Kapgan Kağan’ın 4 oğlu ve bir kızı tarih sayfalarına düşmüştür. Bunlardan özge (ayrı) bir makede söz edeceğiz.

- Clauson, Sir Gerard. "Eski Türkçe üzerine üç not", *TDAYB*, (1966) : 19-37.
- Clauson,. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford: 1972.
- Clauson,. "Toñyukuk abidesi hakkında bazı notlar", *Türkiyat Mecmuası* 18, (1976): 141-148.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004.
- Derleme Sözlüğü*, c. 2.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları, 1972.
- Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri*, çev. Besim Atalay, c. III, Ankara: TDK Yayınları, 8. bs., 2021,
- Divânü Lügâti't Türk*, Haz. Robert Dankoff ve James Kelly, Çev. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2.bs., 2007.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*. 3. bs. Ankara: İmge Kitabevi, (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), 2005.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta - Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- Gedikli, Yusuf. "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 10 : Hunların İ-c-hih-tzu, Hu-lu-tzu, Tu-li-hu-tz'u, P'u-hu-lu-tz'u makamlarının köken ve anlamı." *Yom*, Sayı: 16, Güz (2009): 7-23.
- Gedikli, Yusuf. "Türkçenin *du+ ocağından türeyen askerî unvan, rütbe, makam adlarının köken ve anlamları." *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, Sayı: 219, (Kasım - Aralık 2015): 83-122.
- Gedikli, Yusuf. "Türkçenin *ga+ ocağından türeyen unvanların köken ve anlamları (Kapgan, kabaç, kadir, katun (>> hatun, kadın), *kagadun, kagan (>> hakan), kağıtlaş, kağılhan, kağılgay)." *Türk Dünyası Araştırmaları* 113, Sayı: 222, (Mayıs - Haziran 2016): 153-190.
- Gedikli, Yusuf-. "Göktürkçe ve Eski Uygurcada Ünlüleri Tartışılan Sözcükler." *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 422, (Mart 2022): 52-57.
- Giraud, René. *Göktürk İmparatorluğu*. Çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Ankara: Karam Yayınları, 2002.
- Gumilev, L., N. *Eski Türkler*. 4. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Han Woo Choi, "Eski Uygurcada Çince kelimeler." *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* içinde, 383-391. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- İnayet, Alimcan. "Türkiye Türkçesi ile Çincedeki benzer kelimeler üzerine." *5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* içinde, c. 1, 1399-1408. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- İzgi, Özkan. "Uygur kaganlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi." *Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. (Ord. Prof.

- Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), no.13, (1985): 245-264.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Türkler", İA, c. 12-2, 142-280.
- Konstantin Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Çev. İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayınları, 2020.
- Köprülü, M. Fuad. "Halaç", İA, c. 5-1, 109-116.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca - Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2003.
- Liu Mau-Tsai. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Mangaltepe, İsmail. *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009.
- Onat, Ayşe vd. *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. 3. bs., Ankara: TDK Yayınları, 1994.
- Pekarskiy, Edouard. *Yakut Dili Sözlüğü*. c. 1. (a - m), İstanbul: TDK Yayınları, 1945.
- Ryumina, L. T., Kuçığaşeva, N. A. *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çev. Şükrü Haluk Akalın ve Çaştegin Turgunbayev, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Sertkaya, Osman F. "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler." 5. *Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 23 - 28 Eylül 1985, İstanbul: *Tebliğler 1*, c. 2 içinde, 213-218. *Türk Dili*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987.
- Sertkaya, Osman F. "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", TDAYB, (1986): 59-63.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lügat-i Çığatayî ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul: 1298 [1880 - 81].
- Taşagül, Ahmet. *Göktürkler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Tekin, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1994.
- Tekin, Talat . *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2000.
- Tekin, Talat . *Orhon Yazıtları* . , 3.bs., Ankara: TDK Yayınları, 2008.
- Tezcan, Semih. "VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine." *Bilimsel Bildiriler 1972*, 299-308. Ankara: TDK Yayınları, 1975.
- Togan, İsenbike, Gülnar Kara ve Cahide Baysal. *Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Tuna, Osman Nedim. "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler." *Türkiyat Mecmuası* 18, İstanbul, (1976): 281-314.
- Vásáry, István. *Eski İç Asya'nın Tarihi*. Çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Extended Abstract

The Names Of Kapgan Khan And Inel Khan Or The Solution Of Chinese Mo-Chou ~ Mo-Cho And Fu-Ku ~ Fu-Chu ~ Fu-Kiu Sound Translations

In the article, we focused on six questions, which are as follows:

1. What is the Turkic equivalent of the *Mo* element of Mo-chou?
2. Is *Bog* ~ *Bogu* Khan in the Tunyukuk inscription Kapgan Khan or his son Inel Khan?
3. Are Kapgan, Mo-ch'o, and Bog ~ Bogu in the Tunyukuk inscription three words referring to the same person?
4. What is the Turkic equivalent of Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu, the other name of Kapgan's son Inel Khan mentioned in Chinese sources?
5. Why are Kapgan Khan's son To-hsi Khan and his brother's To-hsi-fu titles the same?
6. Is there any relation between Bog ~ Bogu in Tunyukuk inscription and the name of Inel Khan son in Chinese sources?

Firstly, we focused on the solution of the *Mo* element of Kapgan Khan's name, which was translated into Chinese as Mo-chou.

We thought that it could be *beg*, *bug*, *boke*, *bogu*; finally, we revealed that the correct *Mo* element is Turkic *Bog. We came to this conclusion because the Chinese *Mo* transliteration is monosyllabic. In other words, the Chinese used the monosyllabic form Bog as a basis for the transcription. If they were based on the form *Bogu*, the transliteration would be two syllables. As a matter of fact, *Mu-yu*, the title of Mu-kan Khan (553 - 572), and *Mo-yu*, the title of I-ti-chen (759 - 780), the Uyghur Khan, have two syllables. The Turkic form of *Mu-yu* is *Bogug, the Turkic form of *Mo-yu*, the title of I-ti-chen, is *Bogu. After two centuries, the *-g* in *Bogug has disappeared.

The Tibetan *bug* data also shows that the Turkic form of *Mo* is the monosyllabic *Bog*. As we know, the name *Bog* is mentioned in line 34 of Tunyukuk.

The Turkic chor title is *chou*.

Secondly, we investigated who Bog ~ Bogu Khan is in the Tunyukuk inscription. Tunyukuk uses the phrases Bog in line 34 and Bogu Khan in line 50. Several scholars have argued that these phrases indicate Kapgan's son. In reality, the person meant by Bog ~ Bogu is Kapgan Khan. At this point, we have given the following example:

"The Turkic nation overcame great difficulties in the War of Independence. Mustafa Kemal, Ismet Inonu, and Kazım Karabekir all played important roles in our War of Independence. But the greatest contribution among them is Ataturk's."

In this paragraph, the same person is referred to by two different names, Mustafa Kemal and Ataturk. But this does not raise any question marks in our minds. We know that both names refer to the same person. Tunyukuk

also does the same. He refers to Kapgan as both Kapgan and Bog ~ Bogu. He knows that this will not cause any difficulty in the minds of the Gokturk people. Therefore, Bog ~ Bogu indicates Kapgan.

Thirdly, we explained that Kapgan, Mo-chou = *Bog Chor is the same person. This person is Kapgan Khan. So all three of these (Kapgan, *Bog, Chor) refer to the same person.

Fourthly, we searched for the Turkic equivalent of the name of Kapgan's son, Inel Khan, which appears as Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu in Chinese sources, and found that it is Turkic *Bogu. All of these transcriptions are sound transliterations of Turkic Bogu. Since Bogu has two syllables, the transcription also has two syllables.

Fifthly, the fact that the titles of Kapgan Khan's son To-hsi Khan and his brother To-hsi-fu are the same is due to the fact that they are both western shads.

Sixthly, we stated that Bog ~ Bogu referring to Kapgan and Bogu referring to his son Inel are the same word. At that time, both Bog and Bogu were known and used among the Gokturk people. Bog ~ Bogu is the surname of the father, and Bogu is the surname of the son. So *Bog = Mo and *Bogu = Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu. Perhaps to avoid confusion, the Chinese used two separate sound translation.

Thus, we clarified six problems, all of which are directly related to Kapgan Khan.

While answering these questions, we also addressed the following problems. *Fu-chu-lei*, the title of the Hun ruler who ascended to the throne in 31 BC, was *bogul title. Mu-ku-li, the ancestor of the Juan Juans, was also *bogul title. Another title of Mukan, who was Khan of the Gokturks between 553 and 572, is *Bogug, which is Mu-yu. In that era, there should be a "g" at the end. We also dwelled on Kapak Han in Dede Korkut, Kabac Hatun, the queen of Bukhara in 673, Kabukshin Yula in the Pechenegs, Boo-kolabra in the Avars, To-hsi-fu, Kapgan's brother, and the Chinese sound translation of Bilge Khan. We said that Bilge Khan's Chinese transliteration Mo-ku ~ Mo-chu ~ Fu-ku is an abbreviation of his name written as Mo-chih-lien ~ Mo-chu-lien in Chinese sources.

Kapgan Khan's 4 sons and one daughter are recorded in the pages of history. We thought it appropriate to mention them in a separate article.

Thus, we believe that we have put an end to many problems.

